

Värderingar i vetenskap och praktisk verksamhet

Tom Fahlén

Vid kritik av vetenskapliga teorier bör man dels diskutera vetenskapens sociala funktion och de konsekvenser denna funktion har för teoriernas innehåll och dels diskutera teorierna i termer av riktiga eller felaktiga, framhöll Tom Fahlén, underläkare vid Karolinska sjukhusets socialmedicinska avdelning. Anförandet utmynade i en principskiss för hur en analys av psykiatriens funktion i samhället bör läggas upp.

Psykiatriska föreningen har satt två rubriker på det här mötet, dels rubriken "Psykiatri och samhälle" och dels rubriken "Psykiatri och värderingar". Jag skall försöka att knyta ihop de två rubrikerna och utgår då från den diskussion om vetenskap och värderingar som förts de senaste åren. Det jag kommer att säga är delvis en kritik mot vissa påståenden om värderingarnas roll.

Diskussionerna om vetenskap och värderingar har rört samhälls- och beteendevetenskaperna. De har alltså fört vetenskaper som är angelägna för psykiatrin.

Dessa diskussioner har till stor del formats till en kritik mot den s.k. empiricismen, dvs mot den vetenskapsteori som ligger som en grund för samhälls- och beteendevetenskaperna.

Kritikerna har påpekat att empiricismen innebär ett insamlande av data utan någon förankring i en väl genomtänkt vetenskaplig teori. Man har sagt att empiricismen rymmer ett förakt för teorier. Empiricismen betraktar insamlade data som det primära. Data anses vara det som kan verifieras eller falsifieras. Teorierna däremot anges som

någoting sekundärt, någoting konstruerat, någoting som på sin höjd kan ha en viss sannolikhet.

Empiricistisk vetenskap skall enligt sin egen teori, vara både neutral och värderingsfri. Detta stämmer inte, säger kritikerna. Det är lätt att påvisa att empiricistiska teorier och begrepp är värderingsladdade. Man kan också visa att empiricismen leder till konservatism.

Idéerna om en neutral och värderingsfri vetenskap har dessutom bidragit till att man försummat att analysera vetenskapens villkor och position i samhället. Gunnar Myrdal och många med honom, säger att man skall erkänna att värderingar måste vara inbakade i vetenskapen och att man därför måste *redovisa värdepremisser*.

Så här skriver Joachim Israel i en uppsats:

"Den empiriska sociologin å sin sida bidrar bara till mystifikation, därigenom att den radar upp empiriska fakta utan att klargöra att dessa beror på tillfälliga och historiskt bestämda värderingar". Han fortsätter: "Slutsatsen av diskussionen om vetenskap och värderingar blir alltså inte bara... att värderingar måste redovisas i stället för att döljas, att normativa premisser måste accepteras som oundvikliga och tom önskvärda. Man bör gå ytterligare ett steg: Att acceptera och redovisa värderingar

Anförande vid Svenska Psykiatriska Föreningens vintermöte i Falun 6—7 mars 1970.

Det är lätt att påvisa att empiricistiska teorier är värderingsladdade. Man kan också visa att empirismen leder till konservatism.

i den vetenskapliga processen är nödvändiga men inte tillräckliga villkor... därtill måste man analysera den funktion dessa accepterade och redovisade värderingar fyller”.

Men, anser många, och också jag: denna kritik har hamnat i en återvändsgränd, både praktiskt och teoretiskt. En kritik mot empiricismen är viktig, men det avgörande misstaget är att man i den kritik som jag refererar ser värderingarna som något så grundläggande. Att man gör det är ett utslag av ett s.k. idealistiskt betraktelsesätt och jag vill därför ta upp begreppet idealism.

Det idealistiska betraktelsesättet

Med *idealism* menar man åsikten att det är människors värderingar, idéer, attityder osv som bestämmer människornas liv, samhällets utveckling, vetenskapens utveckling, psykiatriens utveckling osv.

”Hela vårt samhällssystem vilar på värderingar och ideologier”, skriver man i en populärvetenskaplig bok som behandlar psykiatriska problem. Detta är alltså ett idealistiskt betraktelsesätt.

Jag vill ge några exempel på idealistiska synsätt i vetenskapen. 1950 utkom ett verk som fått en central betydelse, ”The Authoritarian Personality” av Adorno m. fl. Man ville studera individer med tendens till fördomsfullhet och fascism. Man utarbetade bl.a. ett frågeformulär som kallades fascistiskalan. Begreppet ”den auktoritära personligheten” har senare använts för att förklara fascismen som ett resultat av individernas personlighet. Med dessa förklaringar har man inte kunnat förstå fascismen som ett resultat av materiella och ekonomiska samhällsförhållanden.

Värderingar och attityder är egentligen ett återkommande tema i sociologisk litteratur. I denna litteratur ser man som regel inte värderingarna som *konsekvenser* av sociala förhållanden, utan tvärtom: man ser värderingarna som *orsaker* till

sociala förhållanden. Jag påstår att det senare synsättet är ovetenskapligt.

Sedan Adornos ”The Authoritarian Personality” kommit ut har man gjort en mängd mätningar av s.k. fascistiska attityder. Som regel har det då visat sig att människor från lägre inkomstgrupper har haft högre poäng på fascistiskalorna, dvs de har varit mer fascistiska. Man har sedan sagt att detta förklarar diverse missförhållanden i samhället, och man har därefter ställt krav på skolor och massmedia för att på detta sätt påverka attityderna.

Samhällsstrukturerna förklarar attityderna — inte tvärtom

Den norske sociologen Ottar Brox har vänt sig mot sådana resonemang. Han har myntat begreppet *strukturfascism* och visat att man kan beskriva de här attityderna som ett resultat av förhållandena på arbetsmarknaden. De negativa attityderna mot utländsk arbetskraft ingår som ett led i kampen om arbetstillfällena. I USA:s sydstater har de fattiga vita en utpräglat aggressiv attityd gentemot de fattiga svarta. En studie visar att de fattiga vita befinner sig i en relativt maktlös position på en arbetsmarknad med få arbetstillfällen. Den kan bara säkra sin egen välfärd genom aggressiva handlingar mot andra grupper av fattiga, dvs. främst mot den nedtryckta svarta befolkningen. Det är således i första hand samhällsstrukturen som förklarar attityderna och inte tvärtom.

Jag skall ta upp ett motsvarande exempel från sjukhusmiljön, den s. k. kustodialism—humanism-skalan. Det är en testskala som skall mäta attityder hos de som arbetar på psykiatriska sjukhus. Med kustodialism menar man här åsikten att patienter till sin natur är destruktiva och farliga, att de är oförmögna till rationella beslut och rationella handlingar, att deras beteende är tämligen

Man ser värderingarna som orsaker till sociala förhållanden. Jag påstår att det senare synsättet är ovetenskapligt.

Det är således i första hand samhällsstrukturen som förklarar attityden och inte tvärtom.

gen opåverkbart, att vårdpersonalens främsta uppgift är att hålla lugn och ordning på avdelningen osv. Med humanism menar man motsatta mer optimistiska åsikter.

I det mesta av det som skrivits om kustodialismen utgår man ifrån att det är dessa personalattityder som formar sjukhusmiljön och att det är kustodialismen som förhindrar reformer av mentaltvården. Med hjälp av utbildning och terapigrupper skulle man kunna ändra attityderna och kunna skapa en mer terapeutisk miljö, menar man.

Men, om man, som t.ex. Løchen gjort, försöker att beskriva skötargruppens situation, finner man att de s.k. kustodiella attityderna kan betraktas som ett *följdriktigt svar på en arbetssituation* som är mer fastlåst vid väktarsysslor än vad man som regel antar. Om man gör en analys av de olika personalgruppernas arbetsvillkor, är det inte förvånande att läkare är mindre kustodiella i sina åsikter än skötare. Men också läkargruppens arbetssituation har sina villkor och bidrar till att forma en ideologi som avspeglar den gruppens arbetssituation.

Ser vi på *läkarens arbetsuppgifter* och på vad han har makt till att göra, ser vi att hans möjligheter att vidta åtgärder kring den enskilda individen är förhållandevis stora. Han har mindre möjligheter att ta sig an inter-personella problem. Han har ju ofta inte praktiska möjligheter att ägna anhöriga så stor uppmärksamhet. Ännu mindre kan han ta sig an samhällsstrukturens problem. Hans makt att påverka exempelvis byggnadsarbetarnas arbetsvillkor är ju inte stor. Och det som han inte kan påverka, det som inte ingår i hans funktion, det tenderar han att bortse ifrån. Det är därför inte underligt att han gärna odlar ett individualistiskt synsätt och en diagnostisk kultur.

Villkoren för vår idé- och kunskapsproduktion måste alltså vara viktiga att studera.

Ideologi och vetenskap

Våra idéer skapas alltid i en praktisk social verksamhet, och den praktiska verksamheten är bestämd av sociala och materiella villkor. Man bör skilja på två typer av idéproduktion: dels *ideologi* och dels *vetenskap*. Jag skall försöka att närmare utveckla de två begreppen.

Med *ideologi* menar jag ett sammanhängande system av föreställningar, värderingar, förhoppningar, moralbegrepp och normer som *avspeglar* den samhälleliga verksamheten. *Avspeglar* de materiella förhållanden som bestämmer människornas möjligheter. Värderingar ingår alltså i ideologibegreppet.

De ideologiska föreställningarna har en dubbel karaktär.

För det första är ideologin en *spekulativ tolkning* av vad som sker och i tolkningarna ingår naturligtvis värderingar. Värderingar ingår ju i ideologibegreppet.

För det andra är ideologin ett sätt att *legitimera* vad som sker. Rascismen legitimerar ett nertryckande av de svarta i USA. Feodaltidens invecklade idéer om varats hierarkier legitimerade förhållandena i feodalsamhället. Vår tids tal om individens frihet, om pluralism osv. legitimerar förhållanden som är specifika för den kapitalistiska epoken. Flera ideologier existerar naturligtvis samtidigt, men den dominerande ideologin legitimerar alltid dem som dominerar i samhället.

När det sedan gäller *vetenskapen*, är det en typ av kunskapsproduktion som måste skiljas från ideologin. Vetenskapen och vetenskapens villkor är naturligtvis också beroende av samhällsförhållandena, men vetenskapen kännetecknas av preciserade regler för sin produktion — en vetenskaps-teori. Kriteriet sant eller icke sant finns med, likaså definitioner på vetenskapens objekt, diskussioner om den vetenskapliga metoden, strukturen

Ser vi på läkarens arbetsuppgift ser vi att hans möjligheter att ta sig an s k intra-personella frågeställningar är förhållandevis stora . . .

Det är därför inte underligt att han gärna odlar ett individualistiskt synsätt.

Om nu psykologin vill studera individens beteende i s k isolerat skick, vilket är en absurditet, så frågar man sig vad socialpsykologin studerar.

av teorin, de teoretiska begreppen osv. Vetenskapen utvecklar successivt metoder för att kontrollera och kritisera sig själv.

Även om ideologi och vetenskap är två typer av idéproduktion som måste skiljas från varandra så är det klart att ideologi och vetenskap påverkar varandra. Ideologin påverkar vetenskapen på olika sätt. Den intervenerar. Ideologin påverkar definitionen av vetenskapens objekt, påverkar teoribildningen, påverkar metoderna osv.

Det individualistiska betraktelsesättet

Låt oss ta en detalj i den kapitalistiska ideologin, nämligen *individualismen*, dvs detta att se individen som något autonomt, och se hur den påverkat några vetenskaper som är av stor betydelse för psykiatri, nämligen psykologin, socialpsykologin och sociologin.

I psykologin säger man sig studera individens beteende. Men eftersom man säger sig studera beteendet i isolerat skick får diskussionen om psykologins vetenskapliga objekt ett spekulativt drag. I litteraturen om psykologisk forskning finner man också ofta en antiteoretisk hållning. Detta avspeglas bl.a. i de psykologiska begreppen. De flesta psykologiska begrepp är inte knutna till en teori, utan till en mätmetod. (Jag syftar på de s.k. operationella begreppen. Dessa begrepp försvårar eller förhindrar i sin tur bildandet av en teori, och p.g.a. den relativa bristen på teorier blir de operationella begreppen till sitt innehåll ofta ideologiska.)

Om nu psykologin vill studera individens beteende i s. k. isolerat skick vilket är en absurditet, så frågar man sig vad socialpsykologin studerar. Så här skriver Allport, en central gestalt i denna vetenskap: "Socialt beteende är exakt det samma som icke-socialt". Studerar man socialpsykologisk litteratur finner man att socialpsyko-

login huvudsakligen sysslar med relationerna mellan *enskilda* individer. Man lyckas inte, eller lyckas sällan se gruppen som enhet.

De individualistiska dragen framträder också i socialpsykologins begrepp. Ta t.ex. begreppet *alienation*. Här avser man individens *känsla* av meningslöshet och maktlöshet. Begreppet får till *effekt* att man psykologiserar sociala förhållanden, dvs inskränker dessa problem till att bli *enskilda* individers problem. Vad som *undvikes* är de reella sociala motsättningarna och maktförhållandena. I stället för dessa förhållanden utgår man från individens *värdering* och *upplevelse* av någonting.

I sociologin finner vi inte heller mycket av forskning som rör den sociala strukturen, även om ordet *social struktur* ofta används. Som regel använder man emellertid begreppet "socialt system". Men detta begrepp ges inte någon konkret innebörd. Det är en abstraktion som ses som uppbyggd av roller. Och rollbegreppet, dvs frågan om krav och förväntningar, ses oftast som någonting som är lösryckt från samhällsförhållandena.

I stället för studier och analyser av den sociala strukturen sysslar sociologin huvudsakligen med ett *adderande* av individer och individers egenskaper.

Man utgår alltså från den sociala strukturen som en *förutsättning*, som någonting som därför inte behöver studeras och studerar i stället *populationer*. Detta är det s.k. *funktionalistiska* draget i sociologin. Man sysslar med sådant som motivation, attityder och den allmänna opinionen. Och denna forskning har en väsentlig funktion, nämligen att ge information och handlingsalternativ åt centrala beslutsfattare.

Tre aspekter

Vill vi lösgöra oss från den ovetenskapliga bilden av det abstrakta s.k. sociala systemet, måste vi

Vill vi lösgöra oss från den ovetenskapliga bilden av det abstrakta s k sociala systemet måste vi studera själva samhällsstrukturen.

.....
För att kunna beskriva och förklara individers beteenden måste vi således samtidigt hålla tre aspekter aktuella: den strukturella, den interpersonella och den intrapersonella.
.....

studera själva samhällsstrukturen, och vi måste då utgå från det som är grundläggande i varje samhälle, nämligen den tekniska utvecklingsnivån och produktionsförhållandena, dvs från de materiella villkoren i samhället. Som beteendevetare måste vi inse att de strukturella förhållandena i samhället påverkar såväl individernas beteenden och värderingar som utformningen av olika samhällsinstitutioner.

För att kunna beskriva och förklara individers beteenden måste vi således samtidigt hålla tre aspekter aktuella: För det första den strukturella, för det andra den inter-personella och för det tredje den intra-personella.

Värderingar — en olämplig utgångspunkt

Jag vill nu återgå till frågan om värderingar och vetenskap och Gunnar Myrdals krav att forskaren skall ange sina värderingar, de s.k. värdepremisserna. Om man läser Gunnar Myrdal, finner man snart att han har en mycket utpräglad individualistisk och idealistisk världsåskådning. Han ser de enskilda individerna och deras värderingar som den fundamentala orsaksfaktorn i samhället. Det är därför inte märkligt att han ser värderingarna som något grundläggande också i vetenskapen. Jag menar emellertid att kraven på att ange värderingar är ofruktbart.

1. Kunskap om värderingar är knappast till någon hjälp vid diskussion av en teori. En sådan diskussion bör föras i termer som riktigt-felaktigt. Att på detta stadium diskutera värderingar kan ge en relativistisk inställning. Värderingar är ju varken sanna eller falska.

2. Det är alltid svårt att ange värderingar. Det rör ju sig här ofta om något omedvetet. Är man medveten om sina värderingar och är man med-

veten om att dessa påverkar teorin, bör man naturligtvis korrigera teorin.

3. För vetenskaps sociologiska studier är värderingar en olämplig utgångspunkt. Man bör i stället utgå från vetenskapens sociala, strukturella villkor. Förhållanden som naturligtvis kan skapa värderingar, varför en diskussion om värderingar naturligtvis kan bli aktuell i det sammanhanget.

Vid en kritik av vetenskapliga teorier bör man således, för det första diskutera vetenskapens sociala funktion och de konsekvenser denna funktion har för teoriernas innehåll, och för det andra diskutera teorierna i termer av riktiga eller felaktiga.

Studiet av psykiatrins samhällsfunktion

Slutligen vill jag återknyta till det mer speciella problemet värderingar och psykiatri. Jag menar då att frågan om värderingar inte kan vara lämplig som utgångspunkt för en diskussion om psykiatrins villkor. Men även om frågan om värderingar inte bör vara en utgångspunkt, så måste naturligtvis frågan ändå komma in i sammanhanget.

Det är ju uppenbart att psykiatrin har en funktion i samhället, dvs att man delvis arbetar som funktionär i samhällsapparaten. På lördag skall vi ju ta upp frågan om sådana funktioner: vårdintygsskrivande, bedömning av militär tjänstbarhet osv. I en sådan diskussion kan man välja mellan två utgångspunkter.

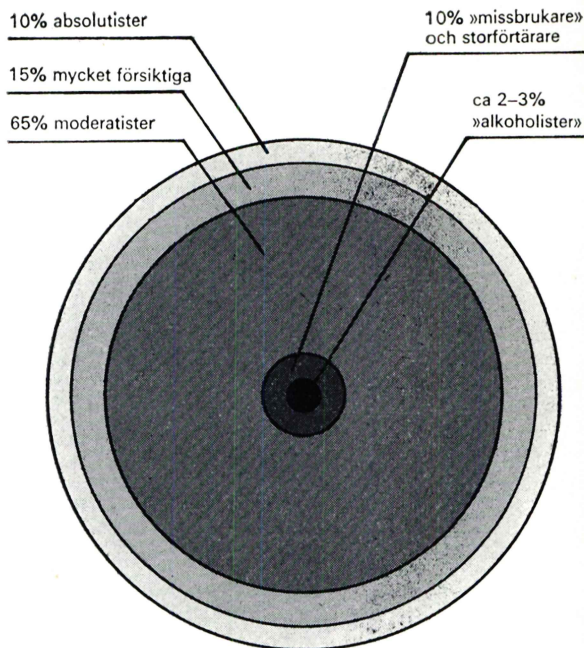
För det första kan man diskutera hur man förvaltar den funktion man givits, dvs. utan att analysera och diskutera själva funktionen. Om man gör det, kan man inte gärna diskutera hur denna funktion eventuellt ger upphov till vissa värderingar. Jämför vad jag sagt om kustodialismen. Det blir svårt att belysa värderingarna när man inte belyser funktionen.

En annan utgångspunkt är att man väljer att

.....
Det är uppenbart att psykiatrin har en funktion i samhället, dvs att man arbetar som funktionär i samhällsapparaten.
.....

diskutera den funktion det gäller. I en sådan diskussion bör man *för det första* analysera de inslag av motsättningar vi har i själva funktionen. t.ex. motsättningen mellan en tvångsmålsättning och en terapeutisk målsättning. *För det andra* bör vi analysera relationen till andra funktioner i samhället, t.ex. relationerna till kriminalvårdens funktion, krigsmaktens funktion, juridikens funktion osv. *För det tredje* bör vi klargöra samhällsinstitutionernas relation till själva samhällsstrukturen, med dess inneboende motsättningar. *För det fjärde* bör vi analysera och diskutera hur den psykiatriska verksamheten liksom alla verksamheter skapar ideologier, alltså bl. a. värderingar. *För det femte* bör vi diskutera i vilken utsträckning de psykiatriska teorierna är ideologier och i vilken utsträckning de är vetenskap. *För det sjätte* bör de ideologiska föreställningarna utsättas för kritik, dvs ideologiska illusioner kan motarbetas eller avlägsnas med hjälp av vetenskap. Ideologierna kan alltså förändras, men de kan naturligtvis inte försvinna. Ideologier kommer alltid att finnas. *För det sjunde* bör vi föra en ideologisk diskussion.

Cirkeln som är en virvel!

Alkoholberoende och alkoholsjukdomar

är en faktaspäckad liten bok om vårt kanske största socialmedicinska problem!

Det är den första läroboken i sitt slag som behandlar problemet ur **både** medicinsk och social synvinkel.

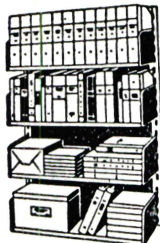
Författare är den välkände psykiatern och överläkaren professor Gunnar A R Lundquist, Karolinska Sjukhuset.

Cirka pris 24:50 inkl. moms

Almqvist & Wiksell

HYLLOR

praktiska
konstruktioner
för kontor
arkiv
bibliotek
butiker
laboratorier
privatinredn.

Sparriņgs

Försäljningsavd.:

Tel. 67 36 50 — 67 76 75 — 67 76 81
Karlavägen 89 — Stockholm ☐